

КОНЦЕПТ „ХРЕСТ” У ТВОРАХ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

У статті здійснено аналіз творів О. Кобилянської з погляду функціонування в них концепту „хрест”, що репрезентує сакральну сферу буття.

Ключові слова: концепт „хрест”, сакральна сфера, несакральна сфера.

Алла Данилова

Концепт „крест” в произведениях Ольги Кобылянской

В статье проанализованы произведения О. Кобылянской с точки зрения функционирования в них концепта „крест”, который представляет сакральную сферу бытия.

Ключевые слова: концепт „крест”, сакральная сфера, несакральная сфера.

Alla Danilova

Concept „cross” in works by Olga Kobylianska

The works by Olga Kobylianska are analyzed from the point of view of functioning of the concept „cross” in the article. They reveal their semantic structuring phonetic creativity and wage of stylistic peculiarities .

Key words: concept is a „cross”, sakral'na sphere.

Сьогодні зростає інтерес до вивчення проблеми особистості мовця, зокрема, й мовної особистості письменника. Мову творів О. Кобилянської досліджували такі лінгвісти, як: Г. Вакула, Р. Мотрюк, Ю. Скиба, О. Саврей, І. Луник, С. Дігтяр, Г. Загнітна, Ю. Карпенко, Д. Коваль, О. Костюк, М. Леонова, М. Личук, І. Олійник, С. Перепелиця, Н. Попович, В. Прокопенко, З. Франко та ін. Дослідженню окремих концептів у творах письменниці присвячені роботи І. Набитовича „Концепт смерті як модерний проект у художній прозі Ольги Кобилянської та Владислава Реймонта”, Л. Ситник „Мовні засоби вираження концепту „Земля” в однойменній повісті О. Кобилянської”, С. Гоч „Біблійний концепт символу землі в однойменних романах Ольги Кобилянської та Еміля Золя” та ін. Однак концепти сакральної сфери у творах О. Кобилянської залишаються поза увагою дослідників. Саме тому, на нашу думку, цікавим є аналіз творів письменниці з погляду функціонування в них одного з концептів, що репрезентує сакральну сферу, а саме – концепту ХРЕСТ, що, власне, й становить мету нашої статті.

У житті українців морально-етичний зміст хреста завжди мав дуже велике значення. Хрест для українців уже понад 1000 років є „символом перемоги, що відкриває перспективи до життя вічного”, він – „дерево життя” [10, с. 213].

Хрест був відомий ще в дохристиянський період, оскільки „сліди” хреста були відомі ще в неоліті, а окремі згадки про нього знайдені ще у верхньому палеоліті. Аналіз зміни символіки хреста доводить, що початково хрест означав „місце мученицької смерті”, і лише згодом, після смерті Ісуса Христа на хресті, він отримав символіку „найвищої честі, слави”.

Слово *хрест*, за „Словником української мови” в 11 томах, – це „предмет і символ культу християнської релігії, який являє собою стрижень з однією або кількома поперечками у верхній половині” [7, с. 139].

А. Колодій і Б. Лобовик у „Релігієзнавчому словнику” зазначають, що „хрест – предмет релігійного культу, який наділяється особливою магичною силою. У християнстві є священним символом, а в католицизмі, православ'ї та лютеранстві – й об'єктом поклоніння. Церковна традиція пов'язує це поклоніння зі смертю Ісуса Христа на хресті, освяченням останнього кров'ю Сина Божого” [4, с. 366].

Як зауважує Ф. Ткачук, „так уже склалося, що хрест став надзвичайним явищем людського життя: вічним супутником, доленосним критерієм, символом скороминущого і вічного, покарою і звеличенням, жахливим і прекрасним” [8, с. 129]. „Хрест, – пишуть В. Фомін та Р. Фомін, – поряд з нами завжди, з першої до останньої миті життя, незважаючи на те, ким ми є, „ідеалістами” чи „матеріалістами”, християнами чи вільнодумцями, „святими” чи „грішними” [9, с. 130].

В українській літературній інтерпретації слово-поняття *хрест* несе насамперед ідею страждання, випробування, важкої й почесної ноші (адже саме на хресті був розп'ятий Ісус Христос).

Символ хреста стає узагальненим, об'єднувальним образом страдництва. Хрест як символ культу християнської релігії знаходимо в багатьох творах О. Кобилянської.

Найчастіше спостерігаємо вживання лексеми *хрест* зі значенням „надгробний знак, могила”: *Там сьогодні хрест забили. Най покійний знає, де згубив свою душу, як пройде колись лісом, а живі нехай знають, де змовити за його душу „Отче наш”* [3, II, с. 250]; *Він їх поховає і згодом поставить над ними хрест* [3, II, с. 487].

Концепт ХРЕСТ є основним в однойменному нарисі. Виступаючи заголовком, лексема *хрест* є й його ключовим словом. Ім'я концепту не лише розкриває суть подій, що відбуваються в творі, а й неодноразово функціонує в його контексті: *Той хрест, що я його через ціле своє життя двигав, терпів і падав під ним; він остав тепер тут не порушений ніким, забутий – і ждав...* [2, III, с. 406]; *Вокруг мене тихо ... тихесенько – і я сам з моїм хрестом остався* [2, III, с. 406].

Святим обов'язком християнина було поставити хрест покійнику, навіть якщо він був з ним незнайомий. Про це свідчить оповідання „Юда”, в якому чоловік був змушений поховати вбитих жовнірів. Хоч він і не знав, що серед них лежить і його син, все одно він планував, що їх поховає і згодом *...поставить над ними хрест* [3, II, с. 487].

Розп'яття на хресті з давніх-давен було найжорстокішою і найганебнішою смертною карою. К. Сімович вважає, що „першим ступенем символізації було переосмислення слова *хрест* „предмет, за допомогою якого здійснювали ганебну страту” → „найвища честь і слава”: Христос звеличений смертю [6, с. 202]. Отже, слово, що первинно не було пов'язане зі Спасителем, при виявленні символічного значення пов'язується безпосередньо з Ісусом Христом. Так само словосполучення *нести свій хрест* уживалося в номінативному значенні. Семантична трансформація, як уважає авторка, здійснюється завдяки суб'єктові дії – Христові, кров якого була пролита безневинно за гріхи інших людей, тобто в семантичній структурі слова-символу можемо визначити постійні асоціативні семи „добровільна жертва”, „покора”. Тоді словосполучення *розп'яття (розп'ясти) на хресті*, виступає одночасно в номінативному та символічному значеннях. Постійними семами тут стають „терпіти страждання, муку”, „принести добровільну жертву” [5, с. 203]. Стале сполучення *нести свій хрест* у значенні „терпіти страждання, муку” використала Ольга Кобилянська в повісті „Ніоба”. Героїня твору писала у своєму щоденнику: *Уперше в житті потребу я сповідника. Але не такого, котрий подав би мені релігійну розраду чи там потіху, а такого, котрий носив усе своє життя тяжкий хрест* [2, III, с. 77].

Аналізований концепт у згаданих творах „Хрест” та „Ніоба” виступає багатопланово: актуалізовані два значення лексеми *хрест* – релігійне й психологічне (поєднання значень „надгробний знак” та „терпіти муки, страждання”), які дивним чином переплетені в канві творів, у яких ніби обґрунтовано те, що кожна людина носить на собі свій хрест у цьому житті й опісля: *Той хрест, що я його через ціле своє життя двигав, терпів і падав під ним; він остав тепер тут не порушений ніким, забутий – і ждав...* [2, III, с. 406]; *Ви, моя далека мамо, з хрестом, що його наложили на вас ваші діти, і який ви самі несли, будьте ви, мамо, моїм сповідником!* [2, III, с. 77].

Хрест присутній у багатьох віруваннях та обрядах українців. Народ вірить, що сила хреста велика, „хрестом перемагають бісівські сили, хрестом Господь допомагав у битвах, захищені хрестом вірні люди перемагають супротивних супостатів, хрестом скоро рятуються від напасті ті, хто з вірою його призиває” [5, с. 11]. У значенні „оберіг” знаходимо в Ольги Кобилянської лексему *хрест* у повісті „Земля”: – *А я забула про хрест, Михайле! – сказала вже відважно і спокійніше й усміхнулася, мов дитя, з вогкими ще від сліз очима, неначе відкриваючи щось нового, – і тому виділа я те ще раз. Але тепер буду вже пам'ятати про хрест, – і, сказавши се, перехрестилася побожно, склонившись глибоко до землі* [3, II, с. 76].

Естетична специфіка хреста полягає в тому, що ним прикрашали оселі. Поняття хреста та особистість Христа стали взаємоасоціативними. Усе ж хрест на стінах не був просто прикрасою – перед ним молилися і били поклони. У значенні символу „поклоніння” знаходимо лексему *хрест* у повісті „Земля”: *Анна клякала перед своєю постіллю, де на стіні висів почорнілий дерев'яний хрест зі Спасителем, і молилася* [3, II, с. 27].

Фіксуючи глибину душевних переживань, О. Кобилянська використовує часто ідіому *лежати хрестом* зі значенням „стояти на колінах із опущеним до землі обличчям і молитися”, „бути готовим віддати себе у руки Божі”, хоч такий спосіб молитви був властивий іудеям старозавітних часів у найкритичніші чи найвідповідальніші моменти життя: *Так, приміром, заходила чотирнадцять днів цюночі до церкви; перележуючи тут хрестом до білого дня, молилася і благала в*

господа прощення за негідний крок сина перед святою церквою й родичами [2, III, с. 13]; Тут же застала я двері від кімнати, в котрій я недавно, дожидаючи, скулена сиділа, широко отворені, а Андрушу з лицем, до землі оберненим, **хрестом лежачого** [2, III, с. 53]; А Андруша, **кинувшись наново хрестом до землі**, повторяв охриплим белькотливим голосом раз по раз: „Ми грішні й винуваті!” [2, III, с. 54]. Вищенаведені уривки – яскраве художнє свідчення релігійно-психологічної трансценденції, підсвідоме взивання до Бога про порятунок.

Одномоментно у повісті „Земля” зображено стосунок взаємодоповнювальних значень символів хреста та землі як знаку приреченості життя: **Лежав хрестом на землі, не ворущаючися. Не міг відірватися від сього думками** [3, II, с. 244].

У новелі „Некультурна” О. Кобилянська використовує лексему *хрест* і в значенні „фігура, утворена перехрещенням двох ліній”: *Сидить і або пряде, а як ні, то вирізує з дерева хрести, ложки, мисочки або що-небудь інше дрібне, що їй на думку прийде* [2, II, с. 329].

Часто О. Кобилянська використовує й похідні від лексеми *хрест*: *хрестик, хрестити, хрестини, перехрестити* тощо.

Як талісман – оберіг від злих духів і взагалі від усього злого українці з давніх-давен носили хрести. З якого матеріалу вони б не були – все одно такі хрести люди вважали цінністю. Натільний хрест для декого перетворювався на символ матеріального багатства людини. У значенні „талісман-оберіг” О. Кобилянська використовує в новелі „Природа” лексему *хрестик*: *Ходи ж бо ближче; осьде на грудях мій ланцюг із хрестиками більше варт, як твій дзигарок* [2, I, с. 415].

Лексему *хрестик* використовує О. Кобилянська й у значенні „прикраси”. Розповідаючи про свою героїню з новели „Некультурна” письменниця пише, що в неї стіни майже повні: *Барвні малюнки, яскраві папери, стяжки, дерев’яні хрестики, горнятка, засохлі цвіти, а в вікні понсові цвітучі цвіти, що тиснуться надармо до замарганого скла по дрібку сонця* [2, II, с. 329]. Суфікс *-ик-*, приєднуючись до твірної основи, надає похідному слову відтінок здібності з позитивним емоційним забарвленням.

Лексема *хрестити* є багатозначною. У „Словнику української мови” подано чотири значення цього слова: 1) здійснювати над ким-небудь обряд хрещення, наvertати іновірців у християнство через обряд хрещення; 2) бути хресним батьком або хрещеною матір’ю в кого-небудь під час обряду хрещення; 3) рухом правої руки зображувати знак хреста над ким-, чим-небудь; 4) давати прізвисько, називати кого-, що-небудь якимись словами, лаяти [7, с. 144].

Хрещення – це одне з найважливіших християнських таїнств. У християн прийнято здійснювати обряд хрещення дитини через кілька днів після її народження. Хрестили дітей всі, незалежно від матеріального стану, хоч за церковні обряди і вимагали плати.

У творі „За готар” О. Кобилянська розкриває трагедію головної героїні – Магдаліни, яка постійно *...лиш хрестить та й хоронить* (лексема *хрестить* ужита в значенні „здійснювати над ким-небудь обряд хрещення”) [3, II, с. 372].

Українці вірили, що хрещену дитину оберігають янголи, тому навіть бідні намагалися заробити, щоб охрестити свою дитину.

О. Кобилянська вживає дієслово *хреститися* – „рухом правої руки зображувати знак хреста” [8, с. 130], яке називає церковний обряд: *...святий боже, – говорив і хрестився, звернувшись до вікна, – святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас* [3, II, с. 537].

Інколи люди хрестяться не лише з ритуальною метою, а й для того, щоб заспокоїтися, притамувати страх. У цьому значенні знаходимо лексему *хреститися* у творі „Природа”. Молодому й гарному гуцулові, якому „туга й нагальна жадоба” до коханої дівчини не давали спокою, почувся з річки її голос: *Мусиш мене шукати! Він озирнувся і вдивився у воду... відти роздалися слова так голосно і так виразно... Та ніщо не рухалося. Від божевільного того переляку вхопила його дрож, і він був би ревнув, гей звір, та раптом погадав на бога. Хреститься раз, другий, третій, багато разів, потім немов на наглий приказ внутрішній зриває із шиї шовкову хустину й зім’явши в руці, кидає в воду* [2, I, с. 423]. Ще один приклад зафіксовано в повісті „Земля”, коли Михайло зі своєю мамою бачили на торзі жовніра з відтятими ногами та недобрим поглядом: *Дівчата відверталися від нього, перелякані тим поглядом, а дві вагітні жінки віддалилися прудко з його округи, спльовуючи та хрестячись раз на раз* [3, II, с. 45]. Марійка казала, що чула до вечора його погляд на собі й мусила дома вугля гасити, щоб пройшов переляк: *...його мама хрестилася все, поки згадувала ту стрічу* [3, II, с. 45].

Лексему *хреститися* у творах О. Кобилянської знаходимо й у значенні „давати ім'я”: *Чому саме Зоя Вергер була, як сама говорила, хрещена на „польське”, себто на латинське, в чисто українськiм, православнiм, а почасти й унiатськiм, селi Р. на Б[уковинi], тепер уже нiхто не знає* [3, II, с. 502].

Від дієслова *хрестити* за допомогою префікса *пере-* утворилась лексема *перехрестити*, яку авторка використала для позначення завершеної дії зі значенням „рухом правої руки зображувати знак хреста, звернений на себе” [8, с. 141]: *Люди довкола нього перехрестилися і переглянулися з острахом* [3, II, с. 249]. Загалом *перехрестити(ся)* в різних формах у творах О. Кобилянської знаходимо в 10 мікроконтекстах.

О. Кобилянська показує, що віра українців у Бога була дуже глибокою. Чуючи ім'я Господнє, вони перехрещувались, виявляючи свою побожність: *Хто зачув слово „Христос”, той перехрестився* [3, II, с. 242].

Хрестилися й коли починали якусь важку роботу, просячи в Господа допомоги: *Опісля перехрестилися оба, сказали майже одночасно „боже помагай!”, і хлопець пігнав воли з місця* [3, II, с. 44].

На знак ушанування Святої Трійці сформувався звичай хреститися тричі. Так, у нарисі „Зійшов з розуму” поранений солдат вистрілює в себе з револьвера: *...хвилину ще задержався візник, перехрестившись три рази* [3, II, с. 500].

У повісті „Земля” знаходимо лексему *перехрестити* в переносному не зафіксованому словником значенні „схвалювати, одобрювати чийсь вчинок”, „благословити на діло”. Михайло, збираючись до війська, дає Саві поради залишити свої недобрі діла, допомагати батькам по господарству. Сава ж відказує, що йому від того не буде ніякої користі. Михайло, здивований такою відповіддю брата, каже: *Ну, і заговорив знов по розумові, що й стара баба не перехрестила би тебе!* [3, II, с. 47].

Хрест – оберіг від зла. Тому, перехрестивши себе чи когось іншого, люди були впевнені в тому, що їх буде обминати всяке зло, особливо нечиста сила. У творах О. Кобилянської лексема *перехрестити* також функціонує у значенні „застерігати від нечистого, злого”: *Серце товклося йому в грудях до розпуки, й він тяжко дихав. Трясся, мов у пропасниці, і перехрестившись, прочитав скоро „Отче наш”* [3, II, с. 105]. Коли Сава опинився в лісі й йому почало здаватися, що чує голос власноруч вбитого брата, то *... знов перехрестився і прислухувався хвилину кругом себе, але навкруг нього було мирно, тихо, а ліс, звідки ще недавно кликав людський голос, лежав вже далеко позад нього і лиш виднівся темною масою* [3, II, с. 443].

Від лексеми *хрестити* за допомогою префікса *о-* утворилася нова лексема *охрестити*, ужита О. Кобилянською в переносному значенні „називати кого-, що-небудь якимись словами, лаяти”. Так, коли Рахіра підбурювала Саву покарати Анну за завдану їй образу, то Сава обіцяв: *Я піду на наше поле об межу з Докіїним ланом, і там охрещу її [...], почастую її поличниками то вправо, то вліво, що земля зігнеться під її ногами та й в очах почорніє* [3, II, с. 181].

Українці вірили в силу хреста, вірили, що якби щось перетиналось у вигляді хреста, тобто навхрест, то сила цього предмета була б рівною з силою хреста. І щоб запобігти лихові, щоб оборонитись від нечисті, вони клали руки навхрест. Причому це робили навіть ті, хто не був дуже побожним. Наприклад, у повісті О. Кобилянської „У неділю рано зілля копала” Мавра страшенно злякалась, що це смерть ходить: *Її руки мимоволі укладаються на грудях навхрест, але уста не зворушуються до молитви. Вона не вміє молитися* [3, II, с. 338].

У своїх творах О. Кобилянська показує, що в людей сформувалась звичка підсвідомо хрестити руки, таким чином ніби захищаючи себе: *Вона опускає нараз на навхрест зложені руки голівку, затуляє очі й віддається думкам про нього й себе* [2, V, с. 28]; *Зложила руки навхрест і, похиливши голову понад груди, немов дримала* [3, II, с. 265].

Люди вірили, що існує життя й після смерті, тому тяжким гріхом для християнина було не положити руки покійнику навхрест, ховаючи його. В оповіданні „Юда” головний герой до крові побитий ротою російських солдатів, ховав у лісі вбитих жовнірів. Незважаючи на свою старість, утому і на те, що вони були йому незнайомі, він викопав їм могили: *Він їх, як двох братів прикопав, положивши їм на грудях руки навхрест. Він почував себе немов поєднаним з богом...* [3, II, с. 489].

Отже, хрест як символ культу християнської релігії знаходимо в багатьох творах О. Кобилянської. Найчастіше спостерігаємо вживання лексеми *хрест* зі значенням „надгробний знак, могила”. Також лексема *хрест* функціонує в значеннях: „оберіг”; „символ поклоніння”; „фігура, утворена перехрещенням двох ліній”. Часто О. Кобилянська використовує й похідні від лексеми

хрест: 1) *хрестик* – у значенні „талісмана-оберегу” й у значенні „прикраси”; 2) *хрестити* – у значеннях: „здійснювати над ким-небудь обряд хрещення”, „рухом правої руки зображувати знак хреста”, „давати ім’я”; 3) *охрестити* – у значенні: „називати кого-, що-небудь якимись словами, лаяти”; 4) *перехрестити* – для позначення завершеності дії зі значенням „рухом правої руки зображувати знак хреста, звернений на себе”, „схвалювати, одобрювати чийсь вчинок”, „благословити на діло”, „застерігати від нечистого, злого”. Серед фразеологізмів як мовних засобів вираження концепту *хрест* найчастіше О. Кобилянська використовує ідіому *лежати хрестом* із значенням „стояти на колінах із опущеним до землі обличчям і молитися”, „бути готовим віддати себе у руки Божі”.

Література

1. Керлот Х. Словарь символов / Х. Керлот. — М. : Relf-book, 1994. — 233 с.
2. Кобилянська О. Твори: В 5 томах / Ольга Кобилянська. — К. : Держлітвидав України, 1962.
3. Кобилянська О. Твори: В 2 томах / Ольга Кобилянська. — К. : Дніпро, 1962.
4. Релігієзнавчий словник / [за ред. А. Колодного і Б. Лобовика]. — К. : Четверта хвиля, 1996. — 390 с.
5. Розумний Я. Від символізму до екзистенціалізму: християнські елементи в українській поезії двадцятого століття / Я. Розумний // Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Русі-України. — Мюнхен, 1988—1989. — С. 28—45.
6. Сімович К. „Хресту Твоєму поклоняємось, Владико”: семантика архетипу *хрест* в українській мові / К. Сімович // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. Київ, 5–6 жовтня 2000 року. — Львів, 2000. — С. 201—209.
7. Словник української мови: В 11 т. — К. : Наук. думка, 1970. — Т. 11. — 699 с.
8. Ткачук Ф. Крест в росписи культуры триполья-кукутени... / Ф. Ткачук // Духовная культура древнего населения Украины: Тезисы докладов научно-практической конференции. — К., 1980. — С. 49—50.
9. Фомін В., Фомін Р. Етика та естетика хреста / В. Фомін, Р. Фомін // Галицько-Буковинський хронограф: Гуманітарний альманах. — Івано-Франківськ — Чернівці, 1997. — 1 (2). — С. 129—141.
10. Mokry W. Krzyż w życiu duchowym Ukraińców XI – XX wieku / W. Mokry // Християнські свята і святі в духовному житті українців на зламі тисячоліть. — Kraków: Szwajpolt Fiol, 2001. — С. 213—235.